синтаксичної омонімії і синонімії та знімає ряд дискусійних питань, пов'язаних із трактуванням синтаксичних відношень між словами в реченні.

Література:

1. Арват Н.Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке. – К.: Вища школа, 1984. – 158с.
2. Баландіна Н.Ф. Предикатно-аргументне представлення семантики речення // Мовознавство. – 1992. - №2. – С.60-65.
3. Бархударов Л.С. О поверхностной и глубинной структуре предложения// Вопросы языкознания. – 1973. - №3. – С.50-61.
4. Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1977. – 204 с.
5. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
6. Гак В.Г. К проблеме синтаксической семантики (семантическая интерпретация «глубинных» и «поверхностных» структур) // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. – М.: Наука, 1969. – С.77-85.
7. Гак В.Г. Высказывание и ситуация // Проблемы структурной лингвистики. 1972. – М.: Наука, 1973. – С.349-372.
8. Гак В.Г. К проблеме соотношения языка и действительности // Вопросы языкознания. – 1972. - №5. – С.12-22.
9. Кадомцева Л.О. Українська мова: Синтаксис простого речення. – К.Вища школа, 1985. – 126с.
10. Кацнельсон С.Д. Речемысленные процессы // Вопросы языкознания. – 1984. - №4. – С.1-13.
11. Мельничук О.С. Принципи вивчення природи мови // Методологічні питання мовознавства. – К., 1966. – С.17-38.
12. Москальская О.И. Проблемы семантического моделирования в синтаксисе // Вопросы языкознания. – 1973. - №6. – С.33-43.
13. Найда Ю.Ф. Наука перевода // Вопросы языкознания. – 1970. - №4. – С.3-14.
14. Распопов И.П. Несколько замечаний о так называемой семантической структуре предложения // Вопросы языкознания – 1981. - №4. – 25-34.
15. Хомский Н. Синтаксические структуры // Новое в лингвистике. – Вып.II. – М., 1962. – С.412-636.
16. Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. Перевод с англ.. В.А.Звегинцева. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. –259 с.
17. J. Fodor, J. Katz. The Structure of a Semantic Theory // Readings in the Philosophy of language. Englwood Cliffs, N.Y., 1964.
18. J. Katz, P. Postal. An integrated theory of syntactic description, Cambridge (Mass.), 1964.

Н.М.Герета

ДІАЛОГ ЯК СКЛАДНИК ЧУЖОГО МОВЛЕННЯ

Комунікативна функція мови знаходить своє вираження в усному або писемному мовленні. У процесі спілкування виникає потреба передати чуже

мовлення, тобто відтворити висловлювання різних осіб – учасників описуваних подій. Чужа мова – це введена до авторської мови чи тексту мова іншої особи. Вона може мати характер прямої цитації (пряма мова) і може бути викладена як певна інформація із зазначенням джерела повідомлення (непряма мова) [17, 798].

Об'єктом нашого дослідження стала пряма мова, зокрема одна з найбільш уживаних форм її вираження – діалог. Ми звикли до традиційного визначення прямої мови і діалогу, які поширені у різних граматиках та підручниках.

Пряма мова – це дослівно відтворений чужий вислів, у якого збережено його лексичні, синтаксичні та інтонаційні особливості. Вона супроводжується словами автора на означення процесу мовлення, відчуттів, думок, бажань, волевиявлення тощо [22, 364].

Діалог – це дослівно відтворена розмова двох осіб, що може використовуватися як без слів автора, так і з ними [22, 365].

Але якщо звернути увагу на функціонування обох конструкцій у художніх творах, то виникає питання – чи є різниця між цими структурами. Діалоги довгий час були предметом вивчення літературознавства, зокрема театрознавства. Термін *діалог* виник саме в цій галузі і спочатку означав п'єсу, а згодом – літературознавчий твір у формі розмови [18, 141].

На сьогодні проблему структурно-функціонального та семантико-стилістичного навантаження діалогу досліджують як літературознавці, так і лінгвісти. Особливо яскраво це відбито у працях Д. Баранника і Я. Мамонтова, які вивчали специфіку побудови драматичних діалогів.

У статті зроблено спробу визначити місце діалогічних єдностей у синтаксичній структурі художнього тексту.

Проаналізувавши стан вивчення функціонування чужого мовлення у художній літературі, ми виявили, що ґрунтовні дослідження у цій галузі щодо української мови відсутні. У працях вітчизняних лінгвістів, таких як Д. Х. Баранник, Ф. Т. Жилко, Я. Мамонтов, І. О. Пугачова, Н. В. Шульжук, це питання висвітлювалося лише частково, на відміну від російської мови, де існує багато публікацій та дисертаційних досліджень, в яких увага мовознавців зосереджена безпосередньо на семантико-стилістичних та синтаксичних особливостях побудови діалогічного мовлення (Н. Д. Арутюнова, А. Р. Балаян, Т. Г. Винокур, Р. Р. Гельгардт, Ц. Д. Йотов, Н. О. Кушнір, М. М. Орлова, Г. Г. Поліщук, І. П. Святогор, О. Ф. Тарасенкова, О. І. Шаройко, Н. Ю. Шведова та ін.). Саме це і зумовило актуальність нашого дослідження.

Розуміння терміна *діалог* майже не відрізняється у різних джерелах.

За основу можна взяти визначення, яке пропонує енциклопедія: Діалог – така ситуативно-композиційна форма мовлення, коли мовець і слухач перебувають у безпосередньому словесному контакті, а самий комунікативний процес становить активну мовленнєву взаємодію: висловлення (репліки) одного змінюються висловленнями (репліками) другого, мовець і слухач весь

час міняються ролями [17, 151]. Окремою формою передачі прямої мови є діалог або полілог, коли слова двох чи більше мовців передаються без супровідних слів автора як відтворення чужого мовлення. Діалог може починатися у формі авторської конструкції з прямою мовою, переходячи в діалог без супровідних слів [17, 538]. О. І. Білецький пропонує називати діалогом будь-яку пряму мову в літературному творі [2, 213]. Іноді діалоги ототожнюють із полілогами. Наприклад, М. Пиксанов розрізняв *чисту* форму діалогу, коли розмова ведеться між двома особами і є закінченою за змістом, *змішані форми*, коли в розмову двох осіб вставляються репліки третьої, і *ансамблі*, тобто драматичні форми, складніші, ніж діалоги, але такі ж чіткі [12, 230–232]. Г. І. Винокур писав, що діалогу властива наявність двох або кількох учасників, які обмінюються мовленням [4, 344]. Проте іноді відсутня диференціація діалогу та полілогу і кожен діалог, присвячений певній темі, розглядається як розмова кількох осіб, які обмінюються між собою думками [11, 10].

За літературознавчим словником, діалог (гр. dialogos – розмова, бесіда) – один із типів організації усного мовлення, який за своєю формою є розмовою двох або декількох (полілог) осіб [8, 204–205].

Найбільш прийнятним вважаємо визначення Г. М. Чумакова, який трактує його як форму (а не різновид) чужого мовлення, здатну обслуговувати різні типологічні різновиди чужого повідомлення: “через діалог можна реалізувати в художньому творі і пряму мову, і непряму, і навіть невласне пряму. Діалог використовується письменниками як прийом відбиття дійсності та характеристики діючих осіб” [18, 165]. Отже, діалог – це ***не окрема форма передачі прямої мови***, як свого часу писала Н. Ю. Шведова [21, 68], а ***форма вираження чужого мовлення***, тому слід переглянути саме розуміння визначення прямої мови, яке пропонують академічні граматики та підручники із синтаксису. Ще В. В. Виноградов вважав, що висловлення, введене в авторську розповідь або в мову оповідача, називається чужим мовленням [5, 402]. Чуже – це не обов’язково мовлення іншої особи або оповідача, проте це завжди новий мовленнєвий шар, який сприймається як передача сказаного раніше [10, 3]. Найбільш різноманітно воно відображене у художній прозі, де й розвиваються різні види чужого мовлення. Пряма мова як ***форма чужого мовлення*** вводиться в текст авторською ремаркою і відтворює висловлення (або думки) від імені тієї особи, якій воно належить, зі збереженням граматичних, лексичних та інтонаційних особливостей, завдяки чому вільно передається індивідуальний стиль мовлення кожного мовця. За М. А. Жовтобрюхом, прямою мовою є чуже мовлення, відтворене з повним збереженням його форми [6, 240]. Щоправда, далі непряме мовлення і цитати трактуються як форми передачі чужого мовлення. М. К. Мілих дотримується думки, що чуже мовлення має два різновиди, закріплені в російській

літературній мові, – пряму і непряму мову, які відрізняються синтаксичною будовою і стилістичним забарвленням [10, 5].

На її думку, в діалозі можливий пропуск ремарок при окремих репліках, але це не означає, що при визначенні прямої мови не треба говорити, що вона вводиться авторською ремаркою. Окремий випадок не виключає загального положення [10, 9]. Проте така мотивація не є переконливою, зокрема у художніх творах, на відміну від прямої мови, діалоги супроводжуються словами автора.

В. В. Виноградов у „Грамматике русского языка" стверджував, що відтворення розмови двох або кількох осіб (діалог), яке не супроводжується словами автора, не є прямою мовою [5, 405]. Його думка заперечувалася протягом усіх наступних років більшістю лінгвістів. Проте І. І. Білодід зазначав: „Чуже мовлення може відтворюватися одним (прямим або складним) реченням, а також не визначеною з кількісного погляду групою найрізноманітніших щодо внутрішньо-синтаксичної структури речень"[16, 429]. Вважаємо, це висловлення також дає підстави для розуміння прямої мови і діалогу як окремих форм чужого мовлення.

Г. М. Чумаков зазначає, що діалогічне мовлення як найбільш поширена і найбільш конструктивно багата щодо способів уведення її в авторський контекст форма є основою звичайної прямої мови [18, 158].

Проблеми розмежування недіалогічних (НПМ) та діалогічних (ДПМ) конструкцій із прямою мовою торкалася у своїй дисертації Ф. Б. Аманалієва. Вона розрізняє їх як два принципово різні утворення за структурою (НПМ вільна в синтаксичному використанні, а ДПМ входить до діалогічної побудови), за змістом (НПМ – автосемантична, а ДПМ – синсемантична) і категоріально (різні, якщо брати до уваги специфіку належності до категорії мови, мовлення і тексту) [1, 3].

Є необхідність структурно розмежувати конструкції, які починаються зі слів автора, і речення, які їх не мають. Структура діалогу визначається через зв'язок між репліками, а також через внутрішню будову змісту кожної репліки і залежить значною мірою від позамовної ситуації, від мети спілкування, від індивідуального темпераменту кожного із співбесідників та дотримання ними соціально-культурних норм [7, 339].

На сьогодні існують різні класифікації діалогів, розроблені на основі певних критеріїв. Свій поділ пропонували: Я. Мамонтов (драматичний, інформаційний та ліричний, або настроєвий, діалоги) [9, 57], М. Б. Борисова (парний і паралельний діалоги та полілог) [3, 116], О. К. Соловйова (діалог-сварка, діалог-пояснення, діалог-суперечка, діалог-унісон) [15, 110], О. І. Шаройко (діалог-повідомлення, діалог-обговорення, діалог-бесіда та інші змішані або перехідні типи) [20, 9], І. О. Пугачова (діалог реплік (власне діалог), діалог смислових позицій, діалог-конфлікт, діалог-суперечка, діалог-унісон, діалог особистостей, діалог культур) [13, 7], О. Я. Скшидло (діалогічні

єдності; діалогічні стереотипи; діалогічні репліки, або діалогічні фрагменти; одиничні, непрямі, „недіалогічні” репліки; дискретні висловлювання одного мовного партнера, зосереджені у віддалених репліках; внутрішній діалог (аутодіалог); невласне прямий діалог; розгорнута монологічна репліка, близька до монологізованого діалогу; полілоги) [14, 42], Г. М. Чумаков (питання-відповідь, внутрішній, мімічний, сценічний, епічний, драматичний діалоги) [19, 19] та ін.

Проте жодна з цих класифікацій не з’ясовує відмінності у діалогах за структурно-синтаксичною будовою. У художніх творах зустрічається різне оформлення діалогів: вони можуть лише починатися словами автора, а далі чергуються самостійні репліки; можуть постійно або частково супроводжуватися словами автора; можуть функціонувати взагалі без авторських ремарок. Діалог у художньому творі не має певної форми. Він може складатися з відносно однакових за обсягом коротких реплік співрозмовників або ж мати вигляд розгорнутих висловлювань, які містять детальний виклад подій, думок. Часто у діалогах один із співбесідників може лише спрямовувати розмову в певне русло, тоді його репліки короткі, неповні, виражені питальними словами. Спостерігається повторення другим мовцем репліки першого, що надає їхньому спілкуванню певного стилістичного забарвлення.

На нашу думку, серед конструкцій із чужим мовленням *о к р е м о* повинні виділятися: пряма і непряма мова, невласне пряма мова, монолог, діалог і його різновид – полілог, цитата, оскільки кожна із цих форм має свою синтаксичну структуру, інтонаційні та семантико-стилістичні особливості і може бути самостійним об’єктом синтаксичних досліджень. Ці різновиди чужого мовлення варто погрупувати на основі двох різних критеріїв:

1) ***за синтаксичною структурою*** виділити

– пряму мову, оформлену як безсполучникове речення з різнотипним зв’язком за допомогою відповідних розділових знаків:

Улас підвівся із стільця, усміхнувся куточками вуст:

– А тепер відкрийте двері і випустіть мене на волю (Г. Т., 174);

Зустрічає мене якось Гнат, дивиться-дивиться на мою худобу, а тоді й питає: „Навіщо ти, Андрію, на світі живеш? Яка з тебе користь громаді” (Г. Т., 99);

– непряму мову, оформлену як складнопідрядне речення з підрядним з’ясувальним за допомогою відповідних розділових знаків та дієслів мовлення:

Переступивши поріг, скаржився, що діти заженуть його в труну (Г. Т., 182);

– невласне пряму мову, оформлену як текст, тобто сукупність речень різного типу, об’єднаних однією темою:

Дорош, розв’язавши торбинку, помітив відразу, що хлопці пообідали без нього, і це його неприємно вразило. „Стороняться. Нічого, звикнуть”. Дорош поклав торбу собі на коліна (Г. Т., 164);

2) ***за кількістю мовців***, які беруть участь у комунікативному акті, – монолог, діалог та полілог.

Чуже висловлювання однієї особи є ***монологом***, оформленим у вигляді прямої мови:

Бачачи, що Улас сидить засмучений і щоб розважити хлопця, дід став розповідати, як його виряджали на „дійствітельну" службу.

– Як понапивалися, так зігнули урядникові шаблю і картуза к лихій годині закинули. А що там? Ми новобранці. Привезли нас у Полтаву, а там народу, як ото в покрову на ярмарку: шилом нікуди ткнути...(Г. Т., 67);

непрямої мови:

Дорош подумав, що, крім нього, Дороша, на землі існують люди, в яких є також і горе, і нещастя, і що, незважаючи на це, вони працюють і ламають лиху долю, що зустріла їх на життєвій дорозі... (Г. Т., 225)

або невласне прямої мови:

Стоять при дорозі женці, приклавши до очей долоні, витирають рукавами пітм, пильно вдивляються в проїжджаючих... „Отак же десь і мій пішов. Чи вернеться, чи, може, впаде посеред поля – і не оплаче його мати, не поцілує в холодне чоло жона, вибілять дощі козацькі кості, а вітри розвіють прах, і ні горбика, ні прикмети не знайдеш, де теє тіло смерть спіткала..." (Г. Т., 313) .

Розмова двох або кількох осіб є відповідно ***діалогом*** (1) або ***полілогом*** (2), оформленими переважно у вигляді прямої мови:

1) – В школу ходиш?

– Ні. Не ходжу. У нас із хутірських ніхто не ходить.

– Чому?

– До школи далеко, і взувала нема(Г. Т., 200),

2) Бригадир же тракторної бригади Микита Чугай бив себе кулаком у груди, гув, як мідний дзвін:

– Брехня! Трактори весняної оранки не затягували. Ви самі її затягли.

– А хто на Радьківщині поле зіпсував, огріх на огріхові? Не твоя бригада? – засвітив очима з кутка Охрім.

– Вірно! Крий його!

– Дайте Охрімові висказатися. Він розкаже, як у Власівку на храм їздив.

– А ти чого зубами торгуєш? Тут про діло балакають! (Г. Т., 138)

або непрямої мови:

Санька говорила, що гостеві в них буде дуже добре, що він матиме все, що забажає, аби тільки їв та поправлявся. Дорош переказав, що він буде старатися, але з нього поганий їдець, він не знає, чи господиня залишиться ним задоволена (Г. Т., 177).

Подальше вивчення чужого мовлення в сучасній літературній українській мові буде проводитися на матеріалі різнопланових текстових структур з метою розмежувати усі форми його вираження і визначити семантико-синтаксичну та стилістичну роль прямої і непрямої мови.

Література:

1. Аманалиева Ф. Б. Недиалогические конструкции с прямой речью и их функционирование в художественном тексте: Автореф. ... к. филол. н. – Л., 1989. – 17 с.
2. Белецкий А. И. В мастерской художника слова // Вопросы теории и психологии творчества. – Т. 8. – Харьков, 1923. – С. 178–239.
3. Борисова М. Б. О типах диалога в пьесе Горького „Враги" // Очерки по лексикологи, фразеологии и стилистике. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1956. – С. 109–118.
4. Винокур Т. Г. О некоторых синтаксических особенностях диалогической речи // Исследования по грамматике русского литературного языка. Сборник статей. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – С. 342–355.
5. Грамматика русского языка / Под ред. В. В. Виноградова и Е. С. Истрина. Т. 2. Синтаксис. Ч. 1–2. – М.: АН СССР, 1954. – 440 с.
6. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. – К.: Наукова думка, 1984. – 254 с.
7. Коваль А. П. Практична стилістика української мови. – К., 1978. – 375 с.
8. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. – К.: ВЦ „Академія", 1997. – 752 с.
9. Мамонтов Я. Про діалог, монолог і ремарки // Літературна критика. – 1936. – № 9. – С. 56–74.
10. Милых М. К. Прямая речь в художественной прозе. – Ростов-на-Дону, 1958. – 240 с.
11. Милых М. К.Синтаксические особенности прямой речи в художественной прозе. – Харьков, 1956. – 168 с.
12. Пиксанов Н. Творческая история „Горе от ума". – М.–Л., 1928. – 290 с.
13. Пугачова І. О. Загальна теорія діалогу у віршованому тексті (1-й том лірики О. Блока): Автореф. ... к. філол. н. – Харків, 1998. – 19 с.
14. Скшидло А. Я. Синонимия в диалогической речи. – Иркутск: Изд. Иркутского университета, 1987. – 196 с.
15. Соловьева А. К. О некоторых общих вопросах диалога // Вопросы языкознания. – 1965. – № 6. – С. 103–110.
16. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1972. – 314 с.
17. Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во „Укр. енцик." ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
18. Чумаков Г. М. Монолог и диалог // Наукові записки Слов'янського педінституту. – Т. II. – Вип. II. – 1957. – С. 141–168.
19. Чумаков Г. М. Чужая речь как лингвистическая категория и проблемы грамматики, лексикологии, стилистики: Автореф. …д. филол. н. – Днепропетровск, 1977. – 47 с.
20. Шаройко О. И. Структура простого предложения в диалогической речи: Автореф. к. филол. н. – Одесса, 1969. – 23 с.
21. Шведова Н. Ю. К изучению русской диалогической речи. Реплики-повторы // Вопросы языкознания. – 1956. – № 2. – С. 67–82.
22. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: Підручник – К.: Академія, 2004. – 408 с.

Джерела

Г. Т. – Тютюнник Г. Вир. – К.: Дніпро, 1979. – 591 с.